

Др Јелена Н. Радосављевић
научни сарадник
Историјски институт, Београд
jelena.radosavljevic@iib.ac.rs

КРАЉЕВИНА СРБИЈА И КНЕЖЕВИНА БУГАРСКА У ПУТОПИСУ ПЕРСИЈСКОГ ШАХА МУЗАФЕРА АЛ ДИН КАЏАРА

Апстракт: Путопис персијског шаха Музафер ал Дин Каџара садржи његов опис путовања у Европу 1900. године. Из детаља који су изнети у путопису сазнајемо како су Иранци тог доба видели две балканске државе – Краљевину Србију и Кнежевину Бугарску. У раду је издвојен део путописа који се односи на њих. Текст Путописа преведен је са његовог изворника на персијском на српски језик, уз неопходне приређивачке коментаре.

Кључне речи: путопис, Персија, Краљевина Србија, Кнежевина Бугарска, шах Музафер Ал Дин Каџар, краљ Александар I Обреновић, кнез Фердинанд, посета.

Персијски шах Музафер ал Дин Каџар владао је од 1896. до 1906. године.¹ Његова владавина обележена је бројним променама на унутрашњем плану. Страни утицаји у Персији су ојачали, а стране компаније су добијале различите концесије и царинске повластице.² Године 1905. избила је Конституционална револуција, па је шах 1906. омогућио доношење првог персијског устава и формирање Народне скупштине.³

1 P. Avery and oth., *The Cambridge History of Iran, Volume 7*, edited by P. Avery, Cambridge, 1991, 410; Р. Шабани, *Краткая история Ирана*, Санкт-Петербург, 2008, 220.

2 P. Avery and oth., *нав. дело*, 181.

3 О току револуције и доношењу првог устава прочитати детаљније у: А. Kasravi, *History of the Iranian Constitutional Revolution*, California, 2006.

Насер ал Дин Каџар, отац Музафера ал Дин Каџара, био је први персијски шах који је путовао у Европу. Он је обишао земље Западне Европе, али Балканско полуострво није посетио. Његов син, Музафер ал Дин Каџар наставио је очеву традицију путовања у Европу. Међутим, осим земаља Западне Европе, посетио је Краљевину Србију и Кнежевину Бугарску. На своје прво путовање у Европу кренуо је преко Русије, Немачке, Француске, Белгије, Холандије и Аустро-Угарске. После посете земљама Западне и Средње Европе, преко Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске отишао је за Цариград.⁴ То је било могуће захваљујући чињеници да је у Србији осамдесетих година 19. века изграђена железница која је спајала Краљевину Србију са Османским царством.⁵

Шах Музафер ал Дин је и пре овог путовања одржавао дипломатску комуникацију са српским краљем, али и са бугарским кнезом. Пре шаховог доласка у Краљевину Србију, шахов лични изасланик, Оханес Хан, био је гост краља Александра I Обреновића и припремио терен за шахову посету наредне године.⁶ Преписка између два владара, размена ордења и посета персијског посланика претходиле су званичној посети персијског шаха Краљевини Србији, која је уследила у септембру 1900. године. Са друге стране, у Софији је тада већ постојало персијско представништво нижег ранга, па је шахова посета Софији са лакоћом испланирана.⁷

Персијски шах је први пут ушао у Србију 15. септембра 1900. године. Прошао је кроз Београд, Ниш и Белу Паланку, и у овим местима му је организован дочек.⁸ Затим је истог дана отпутовао у Софију, а потом из Софије у Цариград. У повратку, шах је кренуо из Цариграда и преко Софије стигао у Београд. Шах је, по други пут, стигао у Кнежевину Бугарску 22. септембра,

4 J. H. Радосављевић, *Србија и Персија – почетак дипломатске комуникације 1878–1889*, *Историјски часопис* 70 (2021), 345–362; иста, *Краљевина Србија и Персија (1889–1903)*, рад у рукопису, предат и одобрен за штампу у: *Историјски часопис* 71 (2022).

5 Прва железница у Краљевини Србији изграђена је на траси Београд–Ниш 1884. године. Деоница од Ниша до границе са Кнежевином Бугарском завршена је 1888. године. *Историја српског народа VI/1*, гл. ур. А. Митровић, Београд, 1994, 18–19; Ж. Илић, *Пловидба на Великој Морави у 19. веку*, *Београдски историјски гласник* 12 (2021), 104–105.

6 J. H. Радосављевић, *Краљевина Србија и Персија (1889–1903)*.

7 A. Orbetsov, *The Beginning of Bulgaria – Iran Inter – State Relations*, *Politeja* 43 (2010), 205–219.

8 *Павле Марковић као персијски шах*, *Политика*, 27. мај 1927, 1; М. Николајевић, *Пролазак Мусафер–ед–дина шаха персијског кроз Србију II*, *Политика*, бр. 6.848, 21. мај 1927, 2.

а у Краљевину Србију 23. септембра 1900. године.⁹ Затим је наставио своје путовање ка Аустро-Угарској и Русији, а потом се вратио у Персију.¹⁰

О свом путовању шах је оставио белешке у форми путописа, у коме је описао земље кроз које је прошао. Назив путописа је *Safarname Mozafar al Din Shah (Safarname Mobarake-ye Shahanshahi)*. Преведено на српски, његов назив је *Путопис Музафер ал Дин шаха-срећно краљевско путовање*. Путопис је написан на персијском језику, и штампан је три године након путовања, у Бомбају 1321. (1903) године.¹¹ Аутор путописа је шах лично. На основу текста рукописа може се претпоставити да шах није увек сам записивао делове путописа, већ да их је и диктирао. У путопису он помиње министра Хомејуна из своје свите, кога позива када жели да запише детаље везане за претходни дан. Текст је писан у првом лицу, али се ретко, у појединим реченицама појављују конструкције у трећем лицу једнине, где се сам шах описује као треће лице.

Цео путопис има 272 стране. У даљем тексту дајемо превод дела путописа од 210. до 214. и од 232. до 235. стране, где се говори о шаховом путовању кроз Краљевину Србију и Кнежевину Бугарску. Примерак који смо превели чува се у библиотеци Универзитета у Торонту. Текст је писан у целости на персијском језику.

Одломци из „Сафарнаме“ о Краљевини Србији и Кнежевини Бугарској

Дана четвртка другог Ђумада ал-Акхара¹²

На железничкој станици¹³ смо се захвалили принцу и министрима Угарске¹⁴, укрцали се на воз и кренули у правцу Србије. Већину времена смо пролазили поред реке Дунав. То је велика река којом бродови плове у цео свет. Прошли смо долине, брда и планине, а затим стигли до равнице, где је највећи део земље намењен узгоју кукуруза и пшенице. Током скоро 200 или 250 километара пута била је присутна иста пољопривредна култура. Кажу да се пшеница меље, и од ње прави хлеб и једе, а њена биљка се ситни и даје овцама и говедима. Кукуруз је овде такође заступљен, као и цвекла, бели

9 Ј. Н. Радосављевић, *Краљевина Србија и Персија (1889–1903)*, 230–234

10 [*Safarname Mozafar al Din Shah (Safarname Mobarake - ye Shahanshahi)*, Bombay 1321(1903)], 230–234.

11 [*Safarname Mozafar al Din Shah (Safarname Mobarake - ye Shahanshahi)*, Bombay 1321(1903).]

12 Што је 15. септембар 1900. године.

13 Мисли се на железничку станицу у Будимпешти.

14 У свом путопису шах Угарску назива “Мађарестан”.

лук и кромпир, који се и у Немачкој и Аустрији много узгајају. Ручали смо са сапутницима у возу, путујући од Будимпеште до границе Аустро-Угарске,¹⁵ где почиње територија Србије. Прошли смо многе станице и села, а у сваком граду и станици где смо стигли, били су војници и тамошњи чиновници да нас дочекају. Ми бисмо изашли из воза, отишли до реда војника, видели их и поздравили се са њима.

Србија¹⁶

На границу Србије стигли смо поподне у 08:40.¹⁷ Чим смо стигли, стигао је велики воз у коме је био велики амбасадор Истанбула¹⁸ са службеницима османске владе и службеницима српске владе. Овде су се сусрели званичници три владе. Једни - службеници аустријске владе са генералом који је одавде требало да буде слободан. Други, група српских службеника која нас је водила до османске границе и трећи - службеници османске владе који је требало да нас воде од границе Србије до своје престонице. Прво смо аустријским домаћинима изразили потпуно задовољство што смо се лепо провели на аустријској територији, поручили им да изразе нашу посебну захвалност аустријском цару, захвалили смо им се свима и пустили их. Затим су нам се представили домаћини из Србије и воз је кренуо. Стигли смо до Београда, главног града Србије, после 5 минута, а прошло је око 4 сата од вечери, односно било је око 10 часова. Одатле смо изашли и указали љубазност према војницима, званичницима и становницима града који су дошли. Затим смо отишли у посебну просторију станице. Сели смо, попили пиће и ушли у воз. Први министар је представио домаћине османске владе који су овде дошли. Имена свих османских домаћина који су овде представљени, а касније су били присутни на граници османске територије су следећа: Тархан-паша, један од чланова Државног савета; Шакир-паша; Галеб-бег, задужен за церемонијал са странцима, Фарик Ахмад Али-паша, Шукри-паша, Тофик-бег, Реза-бег, Сулејман-бег, Назиф-бег. Сви они су овде под покровитељством Његовог величанства Султана. Након њиховог одласка, вечерали смо и одморили се, а воз је стајао у Београду до јутра. Дан петак трећег Цумада ал-Акхара¹⁹

15 Шах Аустро-Угарску назива Аустрија-Мађарска ("Отриш-Мађарестан").

16 Краљевину Србију шах назива само Србија ("Сербестан").

17 То се односи на шахов долазак у Земун.

18 Мисли се на османског амбасадора у Београду, Фети-пашу.

19 Датум је дат по лунарном календару, а одговара му 16. септембар 1900. године.

Када смо се јутрос пробудили, послао сам по министра Хомајуна.²⁰ Рекао сам му да запише новости од претходног дана, јер синоћ нисмо могли да спавамо од звука разних возова који су долазили и одлазили пругом, што нас је спречавало да се одморимо. Ујутру у 6 сати, када је воз кренуо, било нам је досадно а време је било веома топло. Свукао сам се и спавао мало, а затим устао и ручао. Природа, земља, планине и ваздух ове земље су веома различити од запада и слични су тлу Ирана и источним земљама. Људи се овде облаче слично као у Гилану и Мазандарану,²¹ неки јашу коње, а овдашњи пастири напасају свиње и овце одевени у прљаву одећу. Овуда има и малих шума, а увече смо стигли до неких планина и долина, које су веома сличне области Бабабагхи и кањону Диз у Галин Каји, у Азербејџану, а од места у околини Техерана личе на долину Ђађруд и њену околину.²² Планине и узвишења су свуда испресецале земљу, која је сравњена да би се ту направила пруга. Данас смо прошли кроз пет тунела, један је био велики а друга четири мала. Пољопривредни производ целог овог краја је кукуруз, а народ Србије је веома сиромашан, са малим приходима. Највише прихода народ има од тога што узгајају и тове свиње и продају их западњацима. Кажу да се из Србије годишње прода 20 милиона свиња у иностранство. Овде су честе планине, брда и мале шуме, а има врло мало зграда и становништва. Када је око један сат од вечери прошао, стигли смо до границе Србије, на почетку бугарске територије. Овде су отпуштени српски пратиоци, а испред железничке станице су били војници и музичари из Бугарске, са једним од бугарских министара и једним од војних чиновника ове провинције.²³ Дошли су да изразе гостопримство. Променили су нам собе у возу и довели специјалне вагоне бугарског кнеза.²⁴ Док су се ове промене обављале, седели смо неко време испред станице где су биле постављене столице, ћилими и сто. Било је веома мрачно и кратко је трајало.

Када неко посматра велике грађевине, велике споменике и велика дела Европе, а онда стигне овде и сагледа ситуацију, види разлику између степена напретка и назадовања. Види и разлике између нивоа цивили-

20 Судаћи по списку шахове свите, господин Хомајун био је министар поште. Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (МИД–ПО), 1900, X /479–480.

21 Области на северу Ирана, на обали Каспијског мора. Одликује их клима са обиљем падавина и разноврсном флором и фауном. Извор: Културни центар Исламске републике Ирана у Србији: <https://www.iran.rs/UpoznajteIran/PrG0.htm>

22 У питању су области на северозападу Ирана, уз обалу Каспијског мора.

23 Шах користи назив “ејалат”, односно ејалет за Бугарску, што преводимо као провинцију.

24 Шах бугарског кнеза назива принцом (“пренс”).

зације, и ствари му постају јасније. Веома је изненађујуће да је овај човек исти тип човека који је у тим деловима земље достигао највиши положај и степен напретка, величине, науке и производње; а у овим областима је још увек у стадијуму детињства и тек треба да започне живот. На овој страни је нешто почело да се ради и урадило се, али јасно је да је велика разлика између овога и онога. Убрзо, један од уважених чиновника османске власти, који стално борави у Бугарској због тамошњих послова, дошао је са својим пратиоцима. Изгледао је као веома частан човек. И Момтазем Алсалтане,²⁵ син покојног Седик ол-Мамалека, који је у име иранске владе посланик у Бугарској са седиштем у Софији, био је ту са људима из свог посланства. После неколико заустављања, када су возови мењани и изнова товарени, ушли смо у воз и кренули. Убрзо смо стигли у Софију, кнежевски град Бугарске.²⁶ Чуо се звук војне музике а бугарски кнез Фердинанд је био присутан на станици са својом пратњом. Са предњег дела воза видео сам их како стоје и војнички нас поздрављају, а ми смо им одговорили. Позвали смо их у воз. Пришли су и руковали се, па смо после кратког разговора сишли, прошли испред строја војника и поздравили се. Стање бугарских војника и чиновника је уређено по руском обрасцу. Било да је у питању одећа чиновника и војника или држање, покрети и војна техника - јасно је да је руска држава њихов узор у сваком погледу, а и они су веома добри војници. Потом сам отишао у једну од просторија станице коју су нам наменили и упознао наше министре и пратиоце са кнезом, који нам је представио своје пратиоце и сараднике. Седели смо тамо 10 до 15 минута и јели воће и пили сируп (шербет) и мало разговарали са кнезом. Старост кнеза је отприлике између 40 и 50 година. Висок је, стасит, васпитан, леп и љубазан, има малу браду, носи белу кожну капу и одећу као руски званичници. После разговора, дошли смо до воза, руковали се са кнезом, поздравили се и попели се горе. Требало је да будемо гости кнеза на вечери на путу којим пролазимо. Наш воз је кренуо и после тога убрзо стао. Заправо, ми ћемо остати вечерас у близини града Софије и воз ће кренути ујутру.

Дан субота, четвртог Ђумада ал-Акхара²⁷

25 Момтазем Алсалтане био је персијски посланик у Кнежевини Бугарској. Ј. Н. Радосављевић, *Краљевина Србија и Персија (1889–1903)*.

26 У буквалном преводу (“град где борави принц” – “принцнешин”).

27 У питању је 17. септембар 1900. Месеци које шах записује су месеци из лунарног календара.

Данас треба рано ујутру да кренемо возом из Софије за Једрене. Кренули смо у шест сати ујутру, а пут је био благо узбрдо. Вагони су нам били подељени на два дела јер их је било превише. Половина у којој смо били закачена је за локомотиву спреда, а друга половина је са задње стране била везана за другу локомотиву. Тако су ишли сат-два, а онда су их поново повезали. На овом подручју земља је слабо обрађена и узгајају се готово искључиво кукуруз и пшеница, који су у већини места засејани, али релативно мање него на претходним местима. Шуме су такође веома мале и ретке, поља су често сува и неплодна. Људи који долазе испред станица су веома сиромашни и слабо одевени. Човеку који се враћа из Европе, чудне му се чине ове земље, које су по недостатку уређености и богатства супротне Европи. Било је два сата пре заласка сунца када смо стигли до првог дела османске територије, одакле су бугарски пратиоци отишли. Име пограничног места је Харманли, а овде су стигла двојица уважених османских домаћина.

Петак десетог Ђумада ал-Акхар²⁸

Када смо се ујутру пробудили, воз се кретао и ноћу смо прешли османску границу (Харманли), а бугарски пратиоци су стигли. Стање пута и предела је исто као што смо написали када смо одлазили. Ручали смо у возу. У сваком граду и месту кроз које смо прошли у Бугарској били су присутни војници, музичари, општински људи и остали, као израз поштовања. У четири сата поподне обукли смо свечану одећу, и ми и наши сапутници, јер вечерас, по позиву бугарског кнеза (кнеза Фердинанда), треба да вечерамо у његовој резиденцији у граду Софији. Сат времена касније стигли смо на станицу Софија. На станици су били кнез Фердинанд са бугарским министрима и званичницима и две групе војника и музичара. Воз је стао и срели смо кнеза и руковали се. Појава и изглед кнеза су исти као што смо већ описали. Његов отац је немачки принц а мајка Францускиња. Остали смо неко време у просторији станице и ту смо лично дали кнезу орден иранске државе. Он се захвалио првом министру, министру суда, Мовасег ол-Доулеху, Амиру Бахадору Џангу, Насиру ол-Молку, министру Хомајуну, Сардару Мокараму, Насиру ол-Султанеху, Амину Хазрату и другим пратиоцима. Кнез се руковао са сваким од њих и представио им своје пратиоце, а затим је сео у кочију и кренуо у правцу града Софије. Овде почиње град Софија, а дуга широка улица иде до кнежевог двора. Ипак, почетак улице још није изграђен. Има појединачних кућа, али су горњи део улице и центар града добро насељени и врло чисти. План града Софије је скоро рађен и град је урбанизован. Има већ двадесет две године откако се гради и насељава. Принцип распореда, изглед зграда, улица и сокака је исти као код западних

28 Односно 22. септембар 1900. године.

градова; али је мали и сажет и оскудно изграђен, но касније ће постати бољи. Људи из града шетали су улицама. Види се да је нација млада и да је тек почела да напредује. Народ још нема богатства. Ишли смо тако док нисмо стигли до кнежевог двора. Када смо сишли, почасна стража је чекала у улазном холу. Сама зграда је нова и просечна, али веома чиста. Ушли смо у дворцац и мало се одморили, затим је кнез донео свој орден првог реда и поклонили смо га, а ми смо се захвалили. Страни званичници и конзули који бораве у Софији били су присутни, и са сваким од њих смо се поздравили. Онда су нам јавили да је кочија спремна. Иако смо били уморни, ушли смо у кочију на инсистирање кнеза и на сопствену жељу отишли да видимо војне снаге града Софије. Ту је било неколико војника и неколико топова. Пуцали су, па су дали команду да се формира колона, затим су дали команду да се формира колона возова, па су дали команду да се јуриша и онда су кренули у марш. Кнез је разговарао са нама а Ала ол-Молк²⁹ је то добро преводио. Након што смо завршили, отишли смо кочијом у зграду. Тамо су били кнез, министар двора и Ала ол-Молк. Бугарска има скоро четири милиона становника и четрдесет пет хиљада војника увек наоружаних, али у ратним временима има спремних триста хиљада војника. Град Софија има педесет седам хиљада становника. Неки добри хотели су управо саграђени, а један од њих има војни клуб, где треба да вечерамо. После два сата отишли смо на вечеру која је служена у великој сали клуба. Сала је веома лепа и добра, али је било јако вруће. На вечери кнез је говорио, а Мохандес ол-Мамалек је преводио. После вечере отишли смо у другу собу. Пустили су ватромете, а онда смо ми са кнезом у фијакеру дошли до железничке станице. Кнез нас је допратио до воза. Био је веома љубазан, поздравио се и отишао. Ми смо били уморни, ваздух је био топао, а звук локомотиве спречавао нас је да се одморимо. На крају смо затражили да затворе врата нашег вагона и заспали смо.

У суботу, 11. Ђумада ал-Акхара³⁰

Данас смо стигли у град Београд, главни град Србије. Овде, по позиву Његовог величанства краља Србије, треба да присуствујемо званичној вечери са њим и потом да идемо у Будимпешту. Када смо се јутрос пробудили, воз је био у покрету. Ручали смо у возу. И наши пратиоци су ручали у возу, јер воз има ресторан, али је ресторан мали. Зато су наши сапутници били подељени у две групе и два пута су јели. Поподне се воз зауставио на једној железничкој станици. Велики број странаца и српског становништва, муш-

29 Највероватније је у питању преводилац из представништва Персије у Бугарској.

30 Односно 23. септембра 1900.

караца и жена, окупили су се да нас виде. После четврт сата воз је кренуо и ми смо отишли. Овде нам је једна девојка дала букет цвећа, а ми смо јој дали иранске златнике. Данас смо прошли кроз девет тунела до вечери. Последњи тунел је био веома дуг и требало је десет минута да се прође. Ово је исти пут и исти су тунели кроз које смо прошли када смо кренули. Испред сваког тунела пред који смо стигли, одмах смо затражили да упале светла да нам не буде непријатно. Било је вече када смо стигли на београдску железничку станицу. Његово величанство Александар краљ Србије са својим министрима и генералима, неколицином војника и музиком је био присутан на станици. Краљ је стајао у војничком поздраву. Сишли смо из воза и руковали се с њим. Краљ изгледа добро и има двадесет две године. Средњег је до високог раста, носи војну униформу и носи белу кожну капу са две дуге шнале на њеној предњој страни. Чим су министри и њихови пратиоци стигли, ми смо им се представили, руковали се, а они су нам представили и своје пратиоце. Затим сам се са краљем возио у војничкој кочији са четири упрегнута коња и једним кочијашем. Остали су отишли у град другим фијакерима на другој страни сокака. Улице су биле пуне војника и коњаника у строју. Иза њих је било много људи из града, мушкараца и жена, али је време било толико мрачно да се људи нису могли видети како треба. Иако га гледамо ноћу, град Београд је изграђенији од града Софије јер је старији, има праве улице и добре кафеџинице. Провели смо пола сата у путу док нисмо стигли до хотела који је био припремљен за одмор нас и наших сапутника.

Краљ је неко време седео у посебној соби а затим отишао у свој двор да се спреми за наш долазак на вечеру. Пошто је двор мали и није довољно простран за велику свиту као што је наша, тамо су спремали само вечеру. Ми смо са пратиоцима и нашим сапутницима после сат времена отишли у двор. Дошао је краљ, мало смо попричали и он нам је представио дипломатску делегацију која је била ту. Затим је представио краљицу Србије која се налазила у другој просторији. Краљица има тридесет две године и потиче из рода српског племства. Затим смо отишли на вечеру са краљем и краљицом, нашим министрима, српским министрима и дипломатским кором који резидира у Београду. Време је било веома топло. Затражили смо им да отворе [прозор] иза нас, па је ваздух постао мало бољи. Краљица Србије је била у средини стола а мајка је била са њене десне стране, а краљ Србије је био лево од краљице. За столом је било још жена, затим остатак наше свите, као што су Мовасег ол-Доле, Амир Бахадор Џанг, Насер ал-Молк, министар

Хомајун, Сардар Мокарам, Насер ол-Салтане, Амин Хазрат итд.³¹ који су седели са друге стране стола. За вечером смо разговарали са краљицом преко преводиоца Мохандес ол-Мамалека. После вечере опростили смо се од краљице и осталих, а краљ нас је испратио до железничке станице. Он нам је исказао највећу љубазност и поштовање, поздравио се са нама и отишао.

Ушли смо у воз и тада се испоставило да су нам променили воз. Односно, аустријски цар је послао свој специјални воз, исто онај којим смо путовали када смо ишли у Истанбул. Мада, сада када смо поново путовали и прелазили територију Аустро-Угарске, наше је путовање било незванично. Трошкови путовања носили смо ми, али је цар посебно послао свој воз да нас одвезе до руске границе, а воз је добар и удобан. Затражили смо од машиновође да крене раније. Он је одговорио да су му, по наређењу цара, због шахове удобности, наредили да током ноћи стојимо и да кренемо у току дана. Такође су му рекли да не треба да иде брзином већом од 40 километара да се шах не би уморио. Ипак, рекао је “ако дате изричиту наредбу, ја ћу кренути али не на своју одговорност”. Када смо чули овај одговор, рекли смо му да је ипак боље остати и кренути ујутру. Спавали смо у свом вагону. Ујутро, звук возова и кретање вагона који су долазили и одлазили отежавали су нам спавање.

Дан недеља, 12. Џумада ал-Акара

Јутрос је воз кренуо са изласком сунца. Стање предела и путева је исто као што смо описали при одласку. Предела су све насељенији и зеленији како се приближавамо Мађарској. Што се више приближавамо западу, има више шума и дрвећа, а око пута су километри пшенице и кукуруза. Ручали смо у возу и стигли у Будимпешту два сата пре заласка сунца.

РЕФЕРЕНЦЕ

Необјављени извори

Државни архив Србије (ДАС)

1. Министарство иностраних дела – Политичко одељење (МИД–ПО)

Објављени извори

1. *Safarname Mozafar al Din Shah (Safarname Mobarake - ye Shahanshahi)*, Bombay 1321(1903).

31 Ова лица помињу се и у списку шахове свите коју је из Софије послао тамошњи српски дипломатски агент Иван Павловић Министарству спољних послова (ДАС, МИД–ПО, МФР 245, X /479–480).

Периодика

1. Политика

Литература

1. P. Avery and oth., *The Cambridge History of Iran*, Volume 7, edited by P. Avery, Cambridge, 1991.
2. Ж. Илић, *Пловидба на Великој Морави у 19. веку*, Београдски историјски гласник 12 (2021), 91–109.
3. *Историја српског народа VI/1*, гл. ур. А. Митровић, Београд, 1994.
4. A. Kasravi, *History of the Iranian Constitutional Revolution*, California, 2006.
5. A. Orbetsov, *The Beginning of Bulgaria – Iran Inter – State Relations*, Politeja 43 (2010), 205–219.
6. Ј. Н. Радосављевић, *Србија и Персија – почетак дипломатске комуникације 1878–1889*, Историјски часопис 70 (2021), 345–362.
7. Иста, *Краљевина Србија и Персија (1889–1903)*, рад у рукопису, предат и одобрен за штампу у: *Историјски часопис* 71 (2022).
8. Р. Шабани, *Краткая история Ирана*, Санкт-Петербург, 2008.

THE KINGDOM OF SERBIA AND THE PRINCIPALITY OF BULGARIA IN THE TRAVELOGUE OF THE PERSIAN SHAH MOZAFFAR AL-DIN QAJAR

Summary:

The Persian Shah Muzafer al-Din Qajar visited the Kingdom of Serbia and the Principality of Bulgaria in 1900. This visit took place as part of his trip to Europe and the Ottoman Empire. The Shah wrote a detailed travelogue about his trip. It was printed in Bombay in 1902 in Persian language. In this travelogue, the Shah described the Kingdom of Serbia and the Principality of Bulgaria. The part of the travelogue describing the mentioned countries was translated and prepared for publication in this paper. From the travelogue we can see how the Persian Shah saw the regions of the Balkan Peninsula that he passed through. In addition, he described the meetings with King Aleksandar Obrenović and the Bulgarian Prince Ferdinand in considerable details.